

Kapasite Yaklaşımı Temelinde Amartya Sen

Düşüncesi

Irmak GÜNGÖR

Arař. Gör. Dr. | Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Türkiye Bursa
Uludag University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Philosophy, Türkiye
irmakgungor@uludag.edu.tr, Orcid Id: 0000-0002-0372-6857

Özet

Amartya Sen, iktisat ve felsefe alanlarında yaptığı disiplinler arası çalışmalarda hem etkili hem de özgün düşünceler ortaya koymuş olan, çağımızın en önemli düşünürlerindedir. Sen, iktisat ve etik arasında bağ kurmayı deneyen çalışmaları ve bu alandaki katkılarından dolayı 1998 yılında Nobel Ekonomi Ödülü kazanmıştır. Amartya Sen'in adalet, yoksulluk gibi kavramlara yaklaşımı, "etik iktisat önerisi" ve ortaya koyduğu sosyal alternatifler temel olarak onun "kapasite yaklaşımı" ismiyle anılan teorisine dayanmaktadır. Sen, tam da insanı çok yönlü bir varlık olarak tanımlayıp, yaşamsal ihtiyaçları sosyal ihtiyaçlardan daha önce tutmadığı ya da bunlar arasında keskin bir hiyerarşi varsaymadığı için hem iktisadın hem de felsefenin alanına giren bir düşünce ortaya koymaktadır. Bu çalışmada Sen'in düşüncesi, ülkemizde sosyal bilimlerce çok fazla çalışılmamış olan kapasite yaklaşımı zemininde temel hatlarıyla ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Amartya Sen, Kapasite Yaklaşımı, Yoksulluk, Özgürlük, Kalkınma.*

Amartya Sen's Thought On The Basis Of The Capacity Approach

Abstract

Amartya Sen is one of the most important thinkers of our time, who has put forward both influential and original thoughts in his interdisciplinary studies in economics and philosophy. Sen was awarded the Nobel Prize in Economics in 1998 for his work on linking economics and ethics and for his contributions in this field. Amartya Sen's approach to concepts such as justice and poverty, his "ethical economics proposal" and the social alternatives he puts forward

are based on his theory known as the "capacity approach". Sen puts forward an idea that falls within the domain of both economics and philosophy precisely because he defines the human being as a multifaceted being and does not prioritize vital needs over social needs or assume a sharp hierarchy between them. In this study, Sen's thought will be presented in its basic outlines on the basis of the capacity approach, which has not been studied much in social sciences in our country.

Keywords: *Amartya Sen, Capacity Approach, Poverty, Freedom, Development.*

Giriş

Amartya Sen, iktisat ve felsefe alanlarında yaptığı disiplinler arası çalışmalarda hem etkili hem de özgün düşünceler ortaya koymuş olan, çağımızın en önemli düşünürlerindedir. Sen, iktisat ve etik arasında bağ kurmayı deneyen çalışmaları ve bu alandaki katkılarından dolayı 1998 yılında Nobel Ekonomi Ödülü kazanmıştır. Amartya Sen'in adalet, yoksulluk gibi kavramlara yaklaşımı, "etik iktisat önerisi" ve ortaya koyduğu sosyal alternatifler temel olarak onun "kapasite yaklaşımı" ismiyle anılan teorisine dayanmaktadır. Sen'in genel olarak insani dünyaya yaklaşımının çok yönlü olduğunu, onun ne yalnızca somut iktisadi önerilerle ne de soyut bir ideal toplum tasviriyle ilgilendiğini belirtmek gerekir.

Sen'in meselelere yaklaşımının bu çok yönlülüğünü sağlayanın, günümüz dünyası ve insanına dair yaptığı temel fakat çok yönlü tespitler olduğu söylenebilir. Sen, kendisinden önceki ve çağdaşı düşünürlere karşı çıkarken en çok, insani ihtiyaçların ne salt maddi ne de soyut talepler olduğu argümanını kullanmaktadır. Bu bağlamda Sen, "yoksulluk" kavramının kapsamını genişleterek, yoksulluğu sadece -maddi- birincil yaşamsal ihtiyaçlardan yoksunluk değil; aynı zamanda bir araç olarak bireyi özgürleştiren kapasitelerin ve de -gerek politik gerek bireysel- özgürlüğün de yoksunluğu olarak tanımlayacaktır. Bu da fırsatların eşitliği değil koşulların eşitlenmesi gerektiğini ifade eder hatta belki de daha kapsayıcı olarak kapasitelerin gerçekleşme ihtimali ya da imkânının her birey için maksimum düzeye çıkartılması talebi anlamına gelir. Dolayısıyla Sen, tam da insanı çok yönlü bir varlık olarak tanımlayıp, yaşamsal ihtiyaçları sosyal ihtiyaçlardan daha önce tutmadığı ya da bunlar arasında keskin bir hiyerarşi varsaymadığı için hem iktisadın hem de felsefenin alanına giren bir düşünce ortaya koymaktadır. Bu çalışmada, Sen'in düşüncesi, kapasite yaklaşımı temel alınarak temel hatlarıyla ortaya konmaya çalışılacaktır.

Sen'in problemi esasen, günümüz dünyasında bunca zenginlik ve bunca eşitsizlik varken; “özgürlük” ve “eşitlik” kendilerini anmadan bir adım dahi atamadığımız iki kavramken, bunların asla yaygın bir biçimde gerçekleşmediği şeklindeki tespitine dayanır. Birey giderek daha fazla ön plana çıkmakta ama aslında bireylere kendilerini gerçekleştirme ya da seçme şansına sahip olma anlamında birey olma imkânı verilmemektedir. Başka bir deyişle, günümüz dünyasında bireyler, seçme şanslarını talep bile etmeyecek kadar kapasitelerinin farkında değil ya da bunları kullanma şansına sahip değildir. Söz gelimi, asgari ücretli bir işte çalışan niteliksiz eleman muhtemelen - içerisinde doğduğu topluma göre değişmekle birlikte- kendisi için en doğruyu seçebilecek, siyasal süreçlere katılmayı talep edecek, doğru biçimde hesap yapacak şekilde eğitilmemiştir. Dolayısıyla Sen, insanın kendisini gerçekleştirme kapasitelerine yaptığı vurguyla hem liberalizmin bireyciliğini aşmakta hem de toplumsal eşitliği liberal ekonomi anlayışını aşan bir tarzda ele almaktadır.

Sen'in adalet anlayışını yani global adalet yaklaşımının temel tezlerini ortaya koymak için öncelikle “kapasite yaklaşımı”na değinmek gerekecektir. Sonrasında Sen'in adalet anlayışı, refah teorisiyle ilişki içerisinde, kısmen iktisadi önerilerine de dönerek incelenebilir. Bu minvalde, Sen'in adalet anlayışının en başta özgürlük, seçme, birey, refah, kapasite, toplumsallık ve yoksulluk kavramları etrafında örgütlendiğini belirtmek gerekir.

1. Kalkınma Teorisi ve Refah Ekonomisi Eleştirisi

Sen'in düşüncesindeki “global” vurgusu, esasen hem adalet talebinin evrensel olarak bütün insanları kapsayıcı olduğunu düşünmesine, hem de bugün yerkürenin farklı bölgelerinin birbirine her zamankinden daha bağlı olduğu gerçeğine dayandığını ifade etmek yanlış olmaz. Sen, yüzyılımızdan bekleneceği üzere adaleti, özgürlük kavramıyla sıkı bir ilişki içerisinde düşünmektedir. Başka bir ifadeyle Sen için de adaletin koruması ve gerçekleştirilmesi gereken en temel durumu özgürlük teşkil eder. Bununla birlikte Sen, ön plana çıkarırken bu kavramdan, filozofların genel olarak eğilimli olduklarının aksine basitçe seçme özgürlüğünü değil farklılıklarıyla ve kimlikleriyle herkesin eşitçe özgürlüğünü kastetmektedir. Dolayısıyla Sen'in, düşüncesini Batı'nın bugüne dek alımladığı biçiminden yalıtmaya, ayırmaya çalıştığını; daha kapsayıcı bir teori ortaya koymaya çalıştığını ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Sen'in kalkınma teorisinin temelinde öncelikle farklı türden özgürlüklerin rolünü kabul etmek yatar. Çünkü Sen, liberal fırsat eşitliğine karşı, yani serbest piyasa koşullarına uyum sağlamak ve deyim yerindeyse savaşıarak sivrilmek zorunda olan bireyin, içerisinde bulunduğu eşitsiz koşullara karşı daha gerçekçi bir tahlil yapar ve son tahlilde şu tespiti dile getirir:

Bireysel olarak sahip olduğumuz eylem özgürlüğü, bize sağlanan toplumsal, siyasal ve iktisadi fırsatlar tarafından kaçınılmaz biçimde sınırlanır ve kısıtlanır. Bireysel eylemlilik ile toplumsal düzenlemeler arasında birbirini tamamlayan derin bir ilişki vardır... Bireysel özgürlüğün kapsamı ve etki alanı üzerinde toplumsal etkilerin gücünü eşzamanlı olarak tanımak önemlidir. Karşı karşıya olduğumuz sorunları çözebilmek için bireysel özgürlüğü toplumsal bir taahhüt olarak görmemiz gerekir (Sen, 2004: 264).

Sen'in yaklaşımında özgürlük, özgürlüğün genişlemesi, hem kalkınmanın başlıca amacı, hem de aracı olarak görülür. Kalkınma, eğer özetlemek gerekirse, çok temel olarak insanlara pek az seçenek bırakan ve makul faaliyetlerini gerçekleştirme konusunda pek az fırsat sağlayan çeşitli özgürlük yoksunluğu tiplerinin ortadan kaldırılmasını ifade eder (Sen, 2004: 14). Bu yoksunlukların ortadan kaldırılması ve özgürlük imkânının yaratılması da kalkınmanın kurucu ögesidir. Fakat bir yandan da, bu görüşün de ötesine geçerek bireysel özgürlüğün, kendinde taşıdığı değerden başka; başka türden özgürlükleri ilerletmek için belirli türden özgürlüklerin araçsal olarak etkili kılınmasıyla güçlü biçimde tamamlanması gerekir. Söz gelimi, iktisadi ve siyasal özgürlükler birbirlerine düşman değil -ki Sen'e göre sıklıkla böyle varsayılmıştır- aksine birbirlerini desteklemekte, güçlendirmektedir. Bununla birlikte eğitim ve sağlık gibi alanlardaki imkânlar da iktisadi ve siyasi katılım fırsatlarıyla ilişkisiz değildir; aksine bunları tamamlar. Basitçe, ancak sağlık hizmetlerinden gerektiği ölçüde faydalanabilen bireyler siyasal katılım için talepte bulunabilir ve bunu gerçekleştirebilir, belirli bir seviyede eğitim almak ise zaten daha başat bir koşulu ifade edecektir. Dolayısıyla Sen'in yaklaşımının kalkış noktası, özgürlüğü kalkınmanın ana hedefi olarak saptamakta ve bunlar arasında ampirik nedensel ilişkiler kurmakta yatar. Yani kalkınma, insanların yararlandığı gerçek özgürlükleri genişletme sürecidir. Adalet ise her türden kapasite ve özgürlüklere eşit olarak ulaşabilmeyi ve dahası kapasitelerdeki sarıh eşitsizliklerin bertaraf edilmesini gerektirir.

Sen'in düşüncesinin, bazı ayırıcı özelliklerini belirtmekte fayda var gibi görünmektedir. Amartya Sen, *The Idea of Justice* (2009) başlıklı eserini John Rawls'a adamıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere Rawls, Sen'in entelektüel serüveninde önemli bir konuma sahiptir ve onun

düşünceleri -geliştirilmek suretiyle- etkilidir. Sen'in ortaya koyduğu düşüncenin ve özelde de adalet anlayışının, her şeyden önce çağdaşı düşünürlerden daha kapsayıcı olduğu söylenebilir. Yani Sen, örneğin Rawls'un düşüncesinde gördüğümüz üzere birincil malların eşit dağıtımını gerekli görse de, insan varlığı için yaşamsal önemi haiz temel hak ve özgürlüklerin kapsamının daha geniş olduğunu, bunların karşılanmasının da genel olarak birbirlerinin kullanımını geliştirip güçlendireceğini öne sürmektedir. Dolayısıyla çağdaşı düşünürlerle ortak olarak refah seviyesinin arttırılmasını temel amaç olarak görse de, Sen, refahın kendisinin salt maddi varlıkların arttırılması ya da kimi liberal "formel" özgürlük ve hakların tanınması ile sağlanamayacağını düşünür.

Fakat Sen'in düşüncesinin özgün yanı sadece Rawls'a karşı çıktığı şeklinde formüle edilemez. Sen'in kapasite yaklaşımı, aslında en temelde karşımıza, refah ekonomisine karşı en güçlü çağdaş eleştirilerden birisi olarak çıkmaktadır (Seker, 2009: 260). Özelde ise Sen'in karşı çıkışının faydacı liberal adalet teorilerini hedef aldığı söylenebilir. Sen, kapasite yaklaşımıyla insanların nelere sahip olduklarına değil, etkili bir şekilde onların ne yapabildiklerine ve ne olabildiklerine odaklanarak, amaç (refah ve özgürlük gibi) ve araçları (para gibi) birbirinden ayırmıştır. Sen'e göre faydayı temele alan refah ekonomileri, insanın birçok boyutunu göz ardı etmekte, refah sağlamada temel ölçüyü maddi kazanımlar üzerinden koymaktadır. Dolayısıyla Sen'in iddiasına göre örneğin gayri safi milli hasıladaki artış ya da tek tek bireylerin gelirlerindeki artış toplumsal olarak olumlu bir şeyler ifade ediyor olabilse de, özgürlüklere odaklanan bir teoriye göre kalkınma bunlarla özdeşleştirilemez. Sen'in ifadesiyle bunları yapan "daha dar kalkınma anlayışları" böyle yaparak özgürlükleri sınırlandırır ve medeni, siyasal haklar ile kamusal tartışma ve denetimlere katılma gibi hakları göz ardı ederler. Sen, bu karşı çıkışını şöyle ifade eder:

Gelir ve servet yerine, hayat kalitesi ve temel özgürlükler üzerine odaklanılması, yerleşik iktisat geleneklerinden bir ayrılma olarak değerlendirilebilir ve aslına bakılacak olursa öyledir... Modern refah iktisadının standart önermeleri bir taraftan kişisel çıkarıya dayalı davranışa, bir yandan da toplumsal başarının fayda temelli bir kritere göre değerlendirilmesine dayanır (Sen, 2004: 24).

İşte bu noktada teorinin felsefi arka planına, arkasında yatan insan anlayışına dönmek zorunlu görünür. Sen, faydacılığı eleştirirken aynı zamanda "homo economicus"u da reddetmektedir. Buna göre refah iktisadının temele aldığı tip "kendi çıkarını maksimize eden" insandır. Bu bakımdan Sen'in yaklaşımı daha büyük bir başlık olarak "kalkınma etiği" denen yeni

bir disiplin içerisinde anılır. Sen'in –burada ayrıntılarına girmemiz mümkün olmayan- etik iktisat önerisi tam da bu meseleyle ilişki içerisinde düşünülebilir. Buna göre eğer adaletin sağlanması isteniyorsa, adalet kavramı özgürlükten ayrı düşünülemez ve kalkınma da özgürlüğü ortadan kaldıran başlıca nedenlerin, zorbalığın, yoksulluğun, sistematik toplumsal yoksunlukla birlikte yetersiz iktisadi fırsatların, baskıcı devletlerin hoşgörüsüzlüğünün ya da aşırılıklarının yanı sıra kamusal hizmetlerdeki ihmalin ortadan kaldırılmasını gerektirir. Çünkü eşi benzeri görülmemiş bir toplam zenginlik içerisinde dünya, bu haliyle hiç de daha adil bir yer olarak görünmemektedir.

Bu minvalde Sen'e göre özgürlük iki ayrı yaklaşımdan ötürü kalkınma sürecinin merkezinde yer alır:

- 1) Değerlendirici yaklaşım: İlerlemenin değerlendirilmesi esas olarak insanların sahip oldukları özgürlüklerin artırılıp artırılmadığına göre yapılmalıdır.
- 2) Etkinlik yaklaşımı: Kalkınmanın başarılması tamamen insanların özgür eylemliliğine bağlıdır (Sen, 2004: 19).

Bunlardan ilki özgürlüğe, ikincisi de ampirik olarak ve de kendi yaşamından sorumlu, kendi özgül niteliklerine bağlı kalarak seçim yapan özne (*agency, agent* olarak) yani özgür eyleyen insanlara odaklanmaktadır. Çünkü özgür eylemlilik, kalkınmanın bizatihi kurucu parçasıdır ve diğer türden özgür eylemliliklerin güçlenmesine de katkıda bulunur. Bu minvalde Sen, ampirik araştırmalarda incelenmesi gereken beş tip özgürlük olduğunu ifade etmektedir: 1) siyasi özgürlükler, 2) iktisadi imkanlar, 3) toplumsal fırsatlar, 4) şeffaflık güvenceleri ve 5) koruyucu güvenlik. Sen'e göre bu temel hak ve fırsat tiplerinin her biri kişinin genel kapasitesinin gelişmesine katkıda bulunur. Genel olarak insani kapasiteleri ve özgürlüğü arttıracak olan ve birbirini destekleyen bu araçsal özgürlüklerin geliştirilmesidir (Sen, 2004: 25).

İşte Sen'e göre bir kişinin refahı, yalnızca seçme faaliyetini de içerebilen mevcut durum ve faaliyetlerinden (işlevlerinden) değil, aynı zamanda kişinin mevcut işlevlerinden farklı şekillerde işlev gösterme özgürlüğünden veya gerçek fırsatlarından da oluşur. Sen bu gerçek fırsatları ya da işleyiş özgürlüğünü "kapasiteler" olarak adlandırmaktadır. Kapasite yaklaşımına göre, refah, adalet ve kalkınmanın amaçları, diğerlerinin yanı sıra, insanların yapabilirlikleri, yani yapmak istedikleri eylem ve faaliyetleri gerçekleştirme ve olmak istedikleri kişi olma konusundaki etkin fırsatları açısından kavramsallaştırılmalıdır. Yaşam sadece sahip olunanlarla değil; kapasiteler ölçüsünde yapılabileceklerin değerlendirilmesi, mümkünse gerçekleştirilebilmesiyle anlamlı ve

gerçek bir yaşam olur. Yaşam ancak bu imkân ve kapasiteler bir arada tercihen gerçekleştirilebildiğinde değerli olacaktır (Sen, 1985: 197). Sen bunu, kişinin iyi durumda olması, iyi olma hali (*well-being*) diye anmaktadır.

Buna göre Sen, işlevler ve kapasiteler arasında bir ayrım yapar. Bu fark öncelikle gerçekleşmiş olan ile etkin bir şekilde mümkün olan arasındadır; başka bir deyişle, bir yanda başarılar, diğer yanda ise özgürlükler veya kişinin aralarından seçim yapabileceği değerli seçenekler arasındadır. Bu işlevlere örnek olarak çalışmak, dinlenmek, okuryazar olmak, sağlıklı olmak, bir topluluğun parçası olmak ve benzerleri verilebilir. Nihai olarak önemli olan, insanların bu işlevler için özgürlüklere veya değerli fırsatlara (kabiliyetlere) sahip olmaları, dolayısıyla istedikleri türde yaşamlar sürdürebilmeleri, yapmak istediklerini yapabilmeleri ve olmak istedikleri kişi olabilmeleri için gerçek özgürlüğe sahip olmalarıdır. Bu önemli fırsatlara etkin bir şekilde sahip olduklarında, en çok değer verdikleri seçenekleri seçebilirler. Örneğin, her insan bir topluluğun parçası olma ve bir dini uygulama fırsatına sahip olmalıdır, ancak bir kişi münzevi veya ateist olmayı tercih ediyorsa, bu son seçeneklere de sahip olmalıdır (Morris, 2009: 63).

Sen, daha fazla servetin refahı arttırmak için gerekli ve yeterli olmadığına vurgu yapmak ve dahası “neden daha fazla servet isteriz?” “neden böyle istediğimiz varsayılır ve istememiz gereklimiş gibi davranılır?” sorularını sormak için Sanskritçe Upanişadlar metninden bir pasajı örnek olarak verir. Bu hikâyeye göre evli bir çift, sonsuzca zenginliğe sahip olsalar ne yapacakları hakkında konuşmaktadırlar. Kadın, ne kadar parası olursa olsun ölümsüz olamayacağını anlayınca o halde bunca paranın ne işe yarayacağına anlam veremez. Buradan hareketle Sen, Aristoteles’i de tanıklığa çağırır ve temel olarak şu sonuca varır: sadece iktisadi servet üzerine yoğunlaşmak ile daha geniş bir yaşama anlayışını kılavuz edinmek arasındaki ayrılık, kalkınmanın kavramsallaştırılmasında önemli bir meseledir. Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*’te şöyle demektedir: “aramakta olduğumuz iyinin servet olmadığı açıktır; çünkü servet sadece faydalıdır ve başka bir şey için değildir” (Aristoteles, 1096:a10). Kalkınma da, yaşamın değeri de, servet ile ilişkisinde değil; yaşamın ve insanın çok yönlülüğünde anlaşılabilir ancak.

Dolayısıyla Sen’in teorisine göre, amaç yani kalkınmanın amacı, refahçıların iddia ettiği gibi fayda değil; Rawls’un talep ettiği gibi birincil değer ya da mallar da değil; kişinin, değer vermek durumunda olduğu bir yaşamı seçmesi için gerekli olan temel özgürlükler -kapasiteler-dir.

Bu kapasitelere özgürce erişebilir durumda olmasıdır. Kapasite, bir kişinin başarması mümkün olan alternatif işlev biçimlerini anlatır ve bu bakımdan bir özürdür. Dolayısıyla örneğin sakatlığı olan bir kişi daha geniş bir birincil değerler yelpazesine sahip olabilse de, normal bir yaşam sürdürme (ya da hedeflerine ulaşma) şansı daha dar bir birincil değerler yelpazesine sahip olan kişiden daha az olur. Dolayısıyla bu türden dezavantajlar kurumlar tarafından göz ardı edilemez. Benzer biçimde, demokrasiyle ilişkisi içerisinde de değinileceği üzere, örneğin en azından temel hesap yapabilme, akıl yürütebilme yetilerini doğru biçimde kazanmak bakımından eğitim, tıpkı yaşamını sürdürmek gibi temel bir hakka işaret ederken; kapasitelerini bu yönde geliştirmek isteyen bir kişi için en temel hak olarak görülüp talep edilebilir.

Sonuç Yerine: Kapasite Yaklaşımında Adalet

Sen, kapasiteler yaklaşımı perspektifinde geliştirdiği bir adalet teorisi de ortaya koyar. (bu teoriyi ayrı bir isimle anmak doğru olmasa da). *Özgürlükle Kalkınma* (1999) ve *Rationality and Freedom* (2004) eserlerinde adaleti ele alırken Sen, adalet başlığını özellikle çağdaşı düşünürlerin adalet anlayışlarını (temele faydacılık ve Rawls'u alarak) tartışıp eleştirmeye ayırır. Hatta metnin bu bölümü, ilk bakışta hiç de adalet başlığı altında toplanmak zorunda değilmiş gibi görünmektedir. Bu, şüphesiz bir tesadüf değildir dolayısıyla biçim, düşüncenin içeriğiyle ilgili bir şeyler anlatmaktadır. Bunun temel sebeplerinden birisinin Sen'in, daha en başından tam anlamıyla, mükemmelen adaletin ne olduğu; ideal bir toplumun nasıl olduğu; adaletin özünün ne olduğu sorularıyla ilgilenmiyor oluşunda yatar. Önceki eserlerinde ortaya koyduğu bu anlayışı Sen, *The Idea of Justice* başlıklı eserinde ayrıntılandırır.

Sen, bu metinde daha en başından, sözü edilen sorularla ilgilenmediğini, teorinin, adalet, adaletsizlik gibi bazı konularda her zaman böyle yapmak zorunda olmadığını belirtir. Yani Sen, adaletin özünü değil; adaletsizliği keşfedip, “adaletin nasıl geliştirilebileceği” sorusuyla ilgilenmeyi önermektedir (Sen, 2009: 100). Çünkü adalet, tüm koşulların oluşmasıyla dünyada zuhur edecek bir şey olmaktan çok, ertelenen bir ide olarak görülmelidir. Esasen adalet, Sen'den çok daha önce keşfedildiği üzere bir “talep”tir. Bu minvalde Sen, siyaset felsefesi içerisindeki idealist ve gerçekçi perspektifleri ayırarak, ikincisinden yana tavır takınır. Temelini sözleşmecî gelenekte (Thomas Hobbes, John Locke...) bulan bu düşüncenin en önemli çağdaş temsilcisi ona göre J. Rawls'dur. Bu düşünürler bir doğal durum, *orijinal position*, kökensel, kurucu bir an

belirlemiş ve hali hazırda var olan toplumu bir kenara bırakarak ideal toplumu tasvir etmeyi denemişlerdir. Rawls bilgisizlik peçesi ile insanların adil bir toplumu seçeceklerini öngörmüş fakat neden aynı insanların başka seçimler yapmadıklarını ona göre hiçbir zaman açıklayamamıştır. Bir başka gelenek ise Sen'e göre içerisinde Adam Smith, Jeremy Bentham, J. S. Mill, Karl Marx gibi isimlerin bulunduğu karşılaştırmalı adalet teorisi geleneğidir. Bu teorisyenler çalışmalarını, yetkin adil toplumun aşkın olarak araştırılması ile sınırlamak yerine, mevcut olan toplumların karşılaştırılmasını içeren çalışmalar yapmışlar ve tüm dikkatlerini dünyada var olan adaletsizliğin kaldırılması üzerine yöneltmişlerdir. Bu gelenek, içerisinde bulunulan toplum ve dünya halklarına kayıtsız kalmamış, yola çıkarken temele, hali hazırdaki adaletsizlikleri almıştır (Sen, 2009: 6-9). Sen, adalet meselesine tam da böyle bir tavırla yaklaşır. Ona göre önemli olan varolan adaletsizliklerin tespit edilmesi ve tespit edilebilir olmasıdır. Yapılması gereken ve kendisine dayanılması gereken teori de nasıl olup da adaletin -daha fazla- genişletilebileceği sorusunun kendisi olacaktır.

Sen, metninin hem önsöz hem girişinde dünya tarihinden önemli örneklerin isimlerini anarak onların adaletsizlik karşısındaki tepki ve adaleti geliştirmeye yönelik çabalarını hayranlıkla selamlar. Buna göre Gandhi, Martin Luther King gibi adalet için savaşan birçok önemli ismin derdi mükemmelen adil bir dünyayı kurmak olmamıştı -bu keşke mümkün olsaydı- ama onların yaptığı, bariz bir biçimde tespit edebildikleri adaletsizlikleri ortadan kaldırmaktı. Eğer esas problem olarak diğer soruyu yani adaletin tüm dünyada nasıl gerçekleştirileceği sorusunu temele alsalardı, muhtemelen bu yaptıklarını yapmamış olurlardı. Bu bakımdan Sen'e göre düzeltilebilir adaletsizliğin tespiti, sadece bizi harekete geçiren en temel motivasyon değildir, aynı zamanda adalet teorisinin merkezinde yer alır-almalıdır. Çünkü adalet, tekrar etmek pahasına söylenirse, bu dünyada bir talep olarak tezahür edebilir ancak. Sen'e göre adaletin ölçütünü ise yine "karşılaştırmalı adalet teorisi geleneğinde" görüldüğü gibi adaletsizliğin tespiti, karşılaştırma ve kapasiteler yaklaşımında ortaya konan ilkeler teşkil etmektedir. Kapasite yaklaşımında temel alınan özgürlük ve eşitlik fikri de zaten adaletin esas unsurları olarak görünmektedir. Dolayısıyla Kapasite yaklaşımı kendinde yoksulluğu, eşitsizliği veya refahı açıklayan, adaletin özünü tanımlamaya çalışan bir teori değildir; ancak bu tür açıklamalarda kullanılabilecek bir kavramlar yelpazesi sunar. Bunun yerine, bu olguları ve bunları etkileyen kurumlar ile politikaları kavramsallaştırmak, ölçmek ve değerlendirmek için araçlar ve daha geniş biçimleriyle normatif çerçeveler sağlamaktadır.

Nihayetinde Sen, özgürlük ve adaleti; kalkınma ve refah kavramlarıyla öyle bir yolda birbirine bağlar ki, bu çerçevede bir diğeri olmaksızın diğeri imkânların gerçekleşemeyeceğini, özgürlük olmaksızın adaletin; bu ikisi olmaksızın da kalkınma ve refahın anlamsız olacağını ileri sürmeye varır. Fırsat eşitliğinin yetersizliğine yaptığı vurguyla Sen, koşulların geliştirilmesi yönünde nasıl adım atılabileceği sorusunu sormanın zorunluluğuna işaret eder. Bir kişinin sadece belirli bir alternatifler kümesi arasından seçmeye eğilimli olduğu şeyi elde etmesinin değil, aynı zamanda bunun belirli bir alternatifi isteyecek kadar şanslı olmasına bağlı olmamasının da önemli olduğunu kabul etmeyi zorunlu kılar. Bu da ancak insanın maddi ihtiyaçları aşan yanının tanınması; değerli bir yaşamın insanın kapasiteleriyle yani kendini gerçekleştirilmesiyle olan bağının kabul edilmesiyle olur.

Son olarak adaletin global karakterine gelirse, Sen'in eserlerinin sadece alt başlıklarına bakan birisinin bile onun "adaletin sadece beyaz adamı gözetin" karakterine köklü bir başkaldırı yaptığını görebileceğini ifade etmek abartı olmayacaktır. Sen, örneğin insan eylemliliği ifadesini, dünya gerçekliğinin ve yazarların sıklıkla insan derken beyaz erkeği kastettiğinin farkında olarak "kadın eylemliliği"nden de bahseder. Yaptığı araştırmalarda, örneğin metninde aldığı gelir seviyesi ve erken ölümlerin oranlarını gösteren tabloda, ABD yurttaşlarını Afrika kökenlileri ayrı alacak şekilde düzenler. Çünkü onların erken ölüm oranı diğerleriyle karşılaştırılmayacak kadar yüksektir ve Sen'e göre "kimlik" meselesi hem en büyük sorunlarımızdan birisini teşkil eder hem de esasen en önemli haklardan birisini ifade eder. Dolayısıyla evrensellik, Sen için kendisinden vazgeçilemeyecek bir ilke olarak durmaktadır. Adalet talebi basitçe, küresel olmalıdır. Sen, siyaset felsefesinde baskın olan aşkınsal kurumsallık yaklaşımının kısıtlayıcı/sınırlayıcı bir bakış açısına sahip olduğunu öne sürmekte ve bu perspektiften küresel adaleti gerçekleştirebilmenin mümkün olamayacağını vurgulamaktadır. Çünkü Sen, düzenleme-odaklı (aşkınsal kurumsallık) adalet yaklaşımı çerçevesinden öne sürülen "kusursuz adil kurumların yerleştirilmesi aracılığıyla yetkin bir küresel adaletin oluşturulabileceği" iddiasını, aşkın ve adresi olmayan bir iddia olarak görmektedir. Ona göre söz konusu yaklaşımda özenle hazırlanmış kurumsal talepler, adil bir dünya için ihtiyaç duyulan zamanımızdaki küresel seviyedeki ihtiyaçları karşılayamamaktadır.

Adalet küresel bir boyuta sahip olmalıdır. Sen, Batı ve Doğu ikiliğinin ötesine geçerek küresel düzeyde adaletin arttırılmasını savunmaktadır. Sen için küreselleşme çağında dayanışmanın arttırılması yönünde, uluslararası terörizm ve AIDS gibi kamusal sağlık sorunlarıyla

mücadelede, insan hakları arenasında adaletin çoğulcu anlayış ve ortak bir insani tavır sergilenmesi çok büyük bir olabilirlik olarak gözükmektedir. Böyle ortak bir insani tavır sergilenmesi Sen için, adaletin kendi dünya görüşümüzden etkilenmemesiyle, adaleti sürekli bir şekilde teşvik ederek adaletin artırılmasına eşlik etmemizle mümkün olabilir. Bu noktada Sen, kendi ifadesiyle “küresel boyutta daha az adaletsiz bir dünyanın oluşturulabilmesinde uluslararası bir reforma ihtiyacımız olduğunu” ifade eder. Bunun zorunluluğunu ticaretin uluslararası karakteri, devletlerin birbirlerinin kaynaklarına duydukları ihtiyaç, dünyanın her yerinin iletişim araçlarıyla birbirine artık sınımsız bağlı oluşu gibi olgular kanıtlamaktadır. Dolayısıyla kamusal akıl aracılığıyla, tartışmayla, diyalogla kurulması gereken demokrasi, zorunlu olarak küresel çapta genişletilmelidir.

Kaynaklar

Aristoteles, **Nikomakhos’a Etik**, çev. Zeki Özcan, Ankara, Sentez Yayıncılık, 2021.

Seker, Fahri. “Amartya Sen’in Kapasite Yaklaşımı”, **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi** içinde, Sayı: 32, Ocak-Haziran 2009, ss. 259- 280.

Sen, Amartya. “Well-Being, Agency and Freedom: The Dewey Lectures 1984”, **Journal of Philosophy**, V. 82, 1985, ss. 169-221.

Sen, Amartya. **Özgürlükle Kalkınma**, çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2004.

Sen, Amartya. **The Idea of Justice**, Cambridge, TheBelknap Press of Harward University Press, 2009.

Sen, Amartya. **Rationality and Freedom**, Cambridge, Harward University Press, 2004.